

Мартинова Т.Є.

ВПЛИВ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (на прикладі кобзарських дум)

Національна самосвідомість будь-якого етносу проходить довгий і складний шлях до власної досконалості. На початку свого становлення вона може фіксуватись як стан суспільної психіки в надрах етносу, а її завершальний етап можна вбачати в суспільній ідеології. Це стосується й української самосвідомості тому, що, на думку В.Ф.Жмира, національна самосвідомість будь-якого народу «витікає з традицій мистецтва, моралі, забобонів, релігії, а далі русло розширюється до політико-державної самовизначеності, яка ґрунтується на теорії нації та національної держави. Разом з національною психікою все назване формує явище, яке у філософській та історичній традиції позначається дещо ефемерним терміном «національний дух». (1,145)

Давньослав'янська міфологія, пояснюючи дійсність, містила в собі передумови філософії, науки, мистецтва та релігії. Але в процесі відокремлення поетичної творчості від міфу, художня фантазія переживає суттєві зміни і набуває нових функцій: в ній у формі вимислу, або метафорично, починають висловлюватись моральні принципи народу, його погляди на життя, етичні та естетичні ідеали і т.д. Образи уснопетичної творчості виконують важливу суспільну функцію, сприяють формуванню уявлень і поглядів людей на явища суспільного життя, вихованню їх в душі морально-етичних принципів, які відображають інтереси етносу. Тому, порівняно з міфологією, в поетичному епосі, а в кобзарських думках особливо, посилюється морально-повчальне та дидактичне начало, яке є наслідком нової орієнтації народної фантазії на людину та її життєві інтереси.

Фольклорна творчість, частиною якої є кобзарські думи, детермінована, перш за все, матеріальними умовами життя спільноти, пов'язана з усім її духовним життям. Дійсність відображається в думках через призму життєвого досвіду, ідей, понять, уявлень, які формувались в результаті повсякденного життя, в процесі боротьби за етнічне самовизначення. Тому свідомість українського народу, яка знайшла відображення в кобзарських думках, пов'язана з його суспільною психологією, і без урахування такого зв'язку неможливо розкрити характер української народної свідомості, опредмечений в кобзарській творчості.

Як вважає Ш.Гусейнов, при вирішенні питання про співвідношення фольклору і суспільної психології вихідним є визнання того, що суспільна психологія народу, як певна сторона суспільної свідомості, виражена у фольклорі, а рівень свідомості, виражений у фольклорі, обумовлений суспільною психологією народу. (2,27)

Представники будь-якого етносу за різних об'єктивних обставин з усіх групових характерологічних властивостей зберігають деякі спільні риси культури, світосприйняття, психіки, які у вигляді матриці фіксуються в поетичних пам'ятках. Це означає, що фольклорні твори дозволяють простежити вплив суспільного становища етносу на стан його психології та певні риси національного характеру.

Суспільна психологія та народна творчість генетично є дуже подібними, тому що породжені одними і тими ж умовами життя. Обидва явища можна віднести до масової свідомості: суспільна психологія є свідомістю соціальних груп, класів, а фольклор є продуктом масової творчості даних спільнот. І хоча кобзарські думи не можна назвати продуктом масової творчості, маючи на увазі процес їх створення, за силою впливу і суспільною значимістю вони є явищем суспільної свідомості та репрезентантом суспільної психології.

У фольклорі знаходять відображення ті елементи суспільної психології, які концентрують в собі норми та принципи суспільної поведінки людей, що є найбільш стійкими явищами, а також виражають опосередковане відношення людей до дійсності. Українські кобзарські думи є особливою сферою естетичного відношення до дійсності, за допомогою якої в художньо-узагальненій формі було виражане етично-естетичне кредо українства, наріжним каменем якого стало ціннісно-установочне відношення до дійсності. Життєві явища, відображаючись в психології народу, в кобзарських думках, художньо переосмислювались, знаходячи своє ідеальне вираження. Значить можна стверджувати, що кобзарські твори виступають безпосереднім продовженням суспільної психології, користуючись при цьому специфічними естетичними засобами.

Не враховуючи першорядного значення естетичного моменту в народній творчості, неможливо дати науково-філософський аналіз фольклорного твору. Багато з них мають інакомовний зміст, а тому, з одного боку, не потрібно робити прямих філософських висновків, аналізуючи поетичні твори. З іншого боку, не можна недооцінювати ні в ґносеологічному, ні в соціологічному аспектах творчу діяльність масової свідомості, яку опредмечує, наприклад, кобзарське мистецтво. Адже, відображаючи явища і факти дійсності, воно накопичує певну суму уявлень і знань про них, формує певні погляди, висновки, узагальнення, тим самим впливаючи на суспільну свідомість.

Твори усної поезії концентрують в собі почуття їх творців у такій формі, яка викликає подібний настрій у слухачів, і ця поетична єдність має практичний сенс. Героїко-епічна поезія українського народу була важливим засобом згуртування людей в період консолідації на ґрунті національної ідеї і на початку

становлення національної самосвідомості. В ній втілювались уявлення про народного героя, відбувався процес типізації дійсності, з якої відбиралось лише те, що відповідало поглядам авторів, завдання яких полягало в пошукові повчальних прикладів, створенні ідеальних образів. В такому контексті ідеал виконував важливу суспільну функцію. Сутність естетичного ідеалу розкриває вищу мету суспільного буття людини, яке здійснюється в певних формах і за певними законами. Існування суспільних сил, які виражають тенденцію суспільного розвитку, визначає і формування загальних інтересів. Саме в межах конкретної соціальної спільноти знаходить втілення інтерес певної соціальної групи, отже головне в ідеалі - змістовне вираження певних світоглядних принципів.

Героїко-епічні твори, формуючи соціальні та етичні ідеали, були важливим ідейно-виховним засобом, популяризуючи в різні епохи соціально-значимі ідеї, зокрема ідеї єдності рідної землі (краю «веселого, християнського»), боротьби з соціальним гнітом, нагадували про героїчне минуле, зберігаючи історичну пам'ять (кобзарська творчість 19 ст. - яскрава ілюстрація саме цієї думки).

Слід відзначити, що в епічних творах спостерігається цілеспрямована, свідомо ідеалізація змін, які відбувались в народному житті, пов'язаних, наприклад, з процесом формування народності, розвитком народної самосвідомості. Її важливим компонентом є естетика героїчного епосу тому, що художньо-естетичне освоєння та осмислення історичної дійсності відбувається тут саме через героїчне. Ця думка є важливою для розуміння тієї ролі, яку відіграло кобзарство як естетико-соціальний інститут у формуванні національної свідомості українського народу на протязі 15-18 ст.

Козацька культура, сформована на стикові різних традицій, була викликана до життя соціально і національно неоднорідним середовищем. Головними чинниками, які стали його об'єднуючою детермінантою, були єдність віри та мови і орієнтація на соціально-дієвий образ героя, виведений на історичну арену об'єктивними суспільно-політичними умовами. Особливістю естетичного ідеалу козацької культури було абсолютне самоутвердження особи, яка має ознаки, притаманні українському етносові. Активна боротьба за самовизначення української спільноти призвела до ототожнення долі окореного героя з долею всієї Вітчизни, що позначилось на загальній домінанті козацького фольклору, зокрема на кобзарській творчості.

Кобзарі успадкували через козацьке товариство прадавню систему українських духовних цінностей, які у поєднанні з православ'ям, як української версії християнства, мали надзвичайно великий вплив на суспільну свідомість тієї доби. Це виявляється в посиленні звучання ідеї рівності, яка трактувалась як рівність людей перед Богом, природою та соціальними законами, яка стала основою етнічної консолідації. Європейський індивідуалізм, поєднаний з ідеєю рівності та неприйняттям насильницької влади, є найстійкішою ознакою української національно-історичної свідомості. Звідси і невимовний потяг українців до волі, який надзвичайно яскраво відобразили кобзарські думи та історичні пісні. Український козак ніколи не погодиться проміняти свою волю і свободу на все багатство світу, рідна земля і віра для нього - то святиня, заради якої можна прийняти мученицьку смерть, але недопустима навіть думка про зраду («Плач невольника», «Сокіл і Соколя», «Смерть Корецького»). Герої дум були втіленням ідеалів духовної та фізичної стійкості народного героя, який став еталоном козацької поведінки в жорстокій боротьбі.

Розглядаючи вплив кобзарської культури на формування світоглядної орієнтації української спільноти, потрібно відзначити, що найважливішим аспектом історичного типу культури (в даному випадку - козацької) є її моральна орієнтація, яка конкретизується в системі цінностей, принципів, категорій і норм даної моралі. (3,95)

Історичний тип культури, до певної міри, виступає фактором, який визначає основну спрямованість всієї духовності певної епохи, загальний контекст зіткнення і розв'язання протиріч, в тому числі і моральних. Він регіонально окреслений, соціально-класово детермінований, пристосований в просторі й часі до світогляду та специфіки протікання психобіологічних процесів у представників конкретного культурного простору і визначає відповідну йому систему моралі в її якісними характеристиками. В рамках культури мораль виступає як певна системність, яка виконує потрібну функцію: трансляцію морального досвіду поколінь, перетворення своїх структурних компонентів і типу їх підпорядкованості як відображення соціально-економічних перетворень в ході розвитку суспільства, і, нарешті, встановлення певного співвідношення між традицією і новаторством. (3,97)

«Загальнокультурна парадигма», яка є специфічним відображенням у сфері суспільної свідомості особливостей структури та генези тієї чи іншої суспільно-економічної формації та її конкретно-історичних типів функціонування, визначають і парадигму моральної системи кожної епохи і кожного суспільства. Як слушно відмічає В.П.Кобляков, «культурно-історичний контекст передбачає окреслення не тільки економічних, соціально-класових, політичних факторів формування етичних концепцій, але і загальної світоглядної орієнтації часу, детермінанти духовного життя епохи. Таке окреслення визначального для даної культури духовного фактору допоможе пояснити, чому в ту чи іншу епоху етична свідомість як в побутовій, так і в теоретичній (ідеологічній) формі набувала саме даної, а не якої-небудь іншої форми». (4,87)

Мораль виступає як цілком цілісна, системна сукупність норм поведінки і категорій моральної

свідомості, яка визначає, в свою чергу, рамки формування суспільного ідеалу. На думку Г.Ф.Салтикова, «ціннісні системи, які виникають під впливом культурних традицій і соціально-психологічних стереотипів, з часом виявляються надзвичайно важливим фактором соціально-культурної орієнтації суспільства або цивілізації в цілому і відіграють важливу роль в регулюванні людських дій, стимулюванні бажаної поведінки, попередженні та запобіганню всьому, що прийнято вважати недопустимим і що саме тому виявляється антисуспільним. В результаті посилюється процес соціалізації особи, яка розвивається як інтегральна частина колективу і беззаперечно сприймає всі вироблені віками моральні норми життя». (5,5)

Моральні цінності, які репрезентувались кобзарями, були стрижнем, який дозволив українцям зберегти собітотожність в складних історичних умовах і пронести через них свою етнічну свідомість. Основна система цінностей кобзарів, на думку В.Мормеля, може бути описана за допомогою такої структури: чотири внутрішньо скоординовані та ієрархічно розташовані кола понять, причому, принаймні два верхні з них мають абсолютну домінанту:

- 1) мати рідна - батько - батьки - предки- старші люди - жінка як мати;
- 2) земля батька - земля батьків - Батьківщина - земля як мати всього живого;
- 3) віра батьківська - віра власна - віра взагалі;
- 4) товариство - дуло (справа, якій служиш).(6,33)

В думках простежується цікава особливість: поряд із змалюванням лицарських подвигів відважних героїв, в них неодмінно проводиться ідея неослабної сили родинної основи. Вище над усе в думках стоїть постать матері, чия «молитва зо дна моря виймає, од гріхів смертельних душу одкупляє, на полі й на морі на поміч помагає». Пояснити цей феномен можна «матріархатним» (за визначенням Б.Цимбалістого) характером української родини, де мати уособлювала будь-яку владу і мала незаперечний авторитет. І хоча козацька культура ґрунтувалась на інших засадах, дослідники відзначають, що і в пору козацтва жінка не втратила свого авторитету. Тому цілком логічними в думках і в піснях про козаків є мотиви трагічних наслідків, до яких призводять зазнайство та непослух щодо рідних, старших, односельчан. Характерними, з цього погляду, морально-дидактичними є думи «Олексій Попович», «Буря на Чорному морі», «Івась Коновченко», «Втеча трьох братів з Азова, з неволі турецької», «Про смерть братів на Самарці».

В піснях і думках про козаків громада, головною складовою частиною якої є сім'я, родина, виступає носієм неписаних моральних законів, порушення яких дуже суворо каралося. Морально-етичні настанови віками освячувались усім «обществом-народом» і мали загальногромадський характер, тому нешанобливе відношення до них викликало моральний осуд громади, каралося навіть смертю (дума «Про трьох братів азовських»).

На думку В.Даниленка, архетип землі є одним із фундаментальних в українській ментальності. (7,58) Для українця-хлібороба земля була не просто годувальницею, а матір'ю всього живого. Земля батьків - це сакральна територія, яка давала силу, насагу, гармонізувала внутрішнє «Я» з навколишнім світом і космосом, давала можливість жити своєю волею і реалізовувати особистісний потенціал.

Найстрашніша мука для тих, хто потрапив у турецьку неволю - розлука з рідним краєм, а його образ, виплеканий на каторзі, спомин про «тихії води, яснії зорі» давали невольникам силу пережити страхіття рабства. Часто відірваність від етнічного простору призводила до душевної кризи, викликала такий емоційний стан, коли смерть здавалась прийнятнішою, ніж існування у ворожих просторових координатах, у «землі турецькій». Думи невольницького циклу, сповнені глибокого патріотизму, вчили цінувати землю батьків, виховували готовність в будь-яку хвилину стати на її захист.

Як антипод героїко-патріотичного подвигу в думках виступає зрада рідної землі, Вітчизни, товариства, ганебним вчинкам виносяться суворий і рішучий моральний осуд. Досить згадати такі відомі думи як «Самійло Кішка», «Хмельницький та Барабаш» та ін.

Аналізуючи вплив кобзарства на формування світоглядної орієнтації української спільноти, не можна обійти увагою питання віри та релігії, враховуючи те, що саме релігія стала наріжним каменем формування української духовності, збереження етнічного «ми» в умовах боротьби з турецько-татарською агресією, пізніше - з польською шляхтою. В 16-17 ст., в нових соціально-політичних умовах надзвичайно важливою і активною силою було козацтво, завдяки якому на певний час православ'я стає національною релігією «де факто». Воно відстоює себе як традиція національної культури, яка найбільш повно відображає основні світоглядні принципи етносу, його схильність до сімейно-общинного укладу та військової демократії.

Боротьба за чистоту православної віри асоціювалась з боротьбою за етнічну самозбереженість, а вірність національній релігії ставала одним із найважливіших моральних принципів українців. Тому нічого дивного немає в релігійних мотивах, які чітко простежуються в кобзарському репертуарі.

Слід відмітити, що, незважаючи на певні трансформації соціально-політичних умов у 18-19 ст., зміну соціального статусу кобзарів, моральний авторитет та суспільна роль сліпих музикантів не зменшились. Вони залишилися носіями найважливіших принципів громадського життя, релігійних та національних, глибоко вкорінилися в українську культуру і були невід'ємними від повсякденного життя народу. А властивий кобзарському станові дух волелюбства і протесту проти соціальної несправедливості, жива

реакція на важливі суспільні події, особливості побуту - все це визначило особливу роль кобзарів у народному середовищі.

Оптимізм, патріотизм та глибокий демократизм кобзарських дум дозволили їм стати естетичним маніфестом національної свідомості. В жодному кобзарському творі немає проповіді агресивних ідей, закликів загарбати чужі землі і поневолити чужі народи. Ідеї рівності та індивідуальної свободи, притаманні українській національній свідомості, цілком відповідали духовним орієнтирам кобзарства, враховуючи його індивідуальну природу, а тому, викристалізувавшись у вигляді морально-етичного та естетично-духовного ідеалу, зберігались у кобзарській творчості у всі часи.

Таким чином, виступаючи однією із форм суспільної свідомості, як фольклорно-професійний жанр народного музикування, кобзарство на протязі всього свого існування виконувало надзвичайно важливу функцію. З одного боку - відображало в естетизованій формі реальне історичне буття, а з іншого - моделювало своєрідний «епічний світ», в якому відобразились основні домінанти народного світогляду (ставлення до світу, сенсу життя, духовні цінності, моральні принципи).

Кобзарі створювали у своїх творах особливий континіум, який ґрунтувався на особливостях етнічної психології, сприяли формуванню самосвідомості української спільноти, адаптуючи традиційні світоглядні орієнтири до нових суспільно-історичних умов.

Завдяки опредмеченню основних констант української національної самосвідомості, кобзарська творчість і соціальний інститут кобзарства стали її квінтесенцією і тим стрижнем, який дозволив українцям в найскладніших умовах зберегти ознаки етнічної своєрідності, виробити стійкий імунітет до чужоземних впливів (польських, російських), зберігаючи народну історичну пам'ять, консолідацію етносу, підтримуючи та пропагуючи ідеї рівності і свободи як визначальних рис українського менталітету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Жмир В.Ф. На шляху до себе // Філософська і соціологічна думка.- 1991.- № 1.- с.144-163.
2. Гусейнов Ш.М. Фольклор как компонент общественного сознания: Автореф. Дис...канд.филос.наук: 09.00.01/м., 1973.-23с.
3. Бабій Л.Т. Діалектика розвитку історичних типів культури.- Львів: Світ, 1991.- 160с.
4. Кобляков В.П. Этическое сознание: историко-теоретический очерк взаимодействия морального сознания и этических воззрений. - Л.-д.: Изд-во ЛГУ, 1979.- 223с.
5. Салтыков Г.Ф. Традиция, механизм ее действия и некоторые особенности в Китае // Роль традиций в истории и культуре Китая: Сб. ст. - Ред. кол. Л. В. Васильев (отв. ред.) и др. - М.: Наука, 1972.- 376с.
6. Мормель В.Ф. Хто такі кобзарі? // Бандура. - 1994. - № 47-48. - ст. 29-37.
7. Даниленко В. Стереотип, монотип і архетип у культурних моделях // Слово і час. - 1994. - № 1. - ст. 55-60.